

Bijlage bij het persbericht over de aankoop van de drie voorstellingen uit het leven van de heilige Nicolaas

Sinterklaas: verhalen-, rituelen- en beeldenmagneet in voortdurende evolutie

dr. Marc Jacobs, FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed

De verlokkingen en gevaren van zevenmijlslaarzen

In de 21ste eeuw wordt Sinterklaas in vele huiskamers, supermarkten, bakkerijen, speelgoedwinkels en *shopping centers* in Vlaanderen en Nederland gevierd. Daarbij klinkt vaak vaag het vermoeden door dat “we” “dat” al “eeuwenlang” doen. Dat de haast mythische, gulle (en soms strenge) figuur met lange witte baard, mijter en staf op zijn paard uit de mist der tijden is opgedoemd en sindsdien jaarlijks blijft verschijnen. Hoewel sporen van (kinder- en jongeren)feesten rond de figuur van Sint-Nicolaas al in laatmiddeleeuwse bronnen gevonden zijn en hoewel verhalen over en afbeeldingen van een bisschop Nicolaas uit Myra nog ouder zijn, moet toch sterk benadrukt worden dat veel elementen van de huidige sinterklaasviering pas vanaf het midden van de 19de eeuw (samen) vorm hebben gekregen en zich pas in de loop van de 20ste eeuw in brede lagen van de bevolking verspreid hebben.

Het is riskant om met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis te hoppen en voort te gaan op schijnbaar dubbelklikbare vormgelijkenissen. Er zijn verbanden tussen 15de- en 16de-eeuwse afbeeldingen van de legendarische belevenissen van (de vaak baardloze) Nicolaas en de Sinterklaas die vandaag in onze verbeelding, op (s)internet en als *performance* figureert, maar die vergen een complexe hordenloop terug in de tijd.

Als men over de grenzen kijkt, dan blijkt dat er vele fictieve figuren worden vereerd of gevierd in Europa en Noord-Amerika in wiens naam geschenken worden uitgewisseld of die zelf in een decembernacht geschenken zouden brengen, die het gedrag van kinderen positief of negatief sanctioneren en die allerlei verhaalelementen, rituelen en objecten uit een recent en dicht verleden combineren. Zo wordt vandaag in Zweden het Luciafeest gevierd op 13 december, een feest dat sinds de 18de eeuw gedocumenteerd is. Het basismotief is dat een in het wit gekleed meisje met een kroon van brandende kaarsen als *Lussibrud* (Luciabruid) 's morgens ontbijt op bed of geschenkjes te brengen. Hierbij waren in de 18de eeuw verschillende elementen samengekomen, zoals het feit dat voor de invoering van de Gregoriaanse kalender (bij ons in de 16de eeuw, waarbij tien dagen werden overgeslagen, in Zweden pas in de 19de eeuw) 13 december als dag van de winterzondewende werd beschouwd en de naam van de op die dag gevierde heilige, Lucia (licht), uitstekend functioneerde in zo'n context. Eeuwen eerder had “Lucia” al als een verhalenmagneet gewerkt, wat in legendenverzamelingen verwerkt is. Dit verwijst naar een jonge vrouw die omstreeks 300, onder het bewind van keizer Diocletianus, in Syracuse (Sicilië) als Christelijk martelaar stierf. Verhalenmotieven met bruidschatten in de legende over haar leven en tal van andere verwijzingen maakten het mogelijk dat Sint-Lucia in de middeleeuwen en de nieuwe tijd, voor allerlei beroepsgroepen als bemiddelaarster of referentiepunt kon fungeren. Er is een onrechtstreeks verband tussen de (functies van de)

middeleeuwse afbeeldingen van de Sint-Lucialegende en de vrolijke decemberviering met pakjes en lekkers in Zweden vandaag, maar daarvoor moet men allerlei door volkskundigen beschreven mechanismen van combinaties en toe-eigening in rekening brengen, net als bij Sint-Nicolaas trouwens..

Cruciaal: de burgerlijk-pedagogische interventies in de 19de eeuw

'Alledaagse mythologische figuren' is een door de Duitse etnoloog Gottfried Korff gegeven verzamelnaam aan fictieve personen en dieren, zoals de paashaas, de kerstman, de ooievaar of sinterklaas. Deze figuren ontstonden aan het eind van de 18de eeuw en in de 19de eeuw of kregen toen nieuwe betekenissen en functies. Beeld-, vertel- en feestcultuur beïnvloedden elkaar daarbij wederzijds. In de steeds meer dominante burgerlijke gezinscultuur. werden kinderen tijdens huiselijke geschenkrituelen burgerlijke kernwaarden (goed en kwaad, ijver en luiheid, orde en regelmaat, enz.) aangeleerd die gesymboliseerd waren in de eigenschappen van de figuren van "kleine Olympus".

Als we kijken naar de twee belangrijkste voorbeelden die in november en december in de (winkel)straten en huiskamers in Vlaanderen en Nederland actief zijn, de kerstman/Santa Claus en Sinterklaas, dan blijkt dat effectief in de 19de eeuw allerlei verhaallijnen samen zijn gekomen en er op een bepaald moment een bruikbaar format ontstaan is. De figuur van Sinterklaas met lange witte baard en schimmel vergezeld van een zwarte helper, die over daken rijdt om geschenkjes te komen brengen is in het midden van de 19de eeuw deels uitgevonden en deels op punt gesteld door een hoofdonderwijzer uit Amsterdam, Jan Schenkman. Hij publiceerde in 1848 en in 1850 een boek met platen en versjes: *Sint Nikolaas en zijn knecht*. Voortaan waren de figuur in bisschopsoutfit en witte baard, de stoomboot, de Spaanse connectie, de zwarte knecht verkleed als een 16de-eeuwse page, de zak voor stoute kinderen, enzovoort samen niet meer uit de collectieve verbeelding weg te denken. Iets soortgelijks gebeurde met Santa Claus in New York in de 19de en 20ste eeuw.

Die kern, dat mentale beeld van de Sint, is tot vandaag stabiel gebleven maar kon ook ingeschakeld worden in nieuwe verhalen. Er worden in films, stripverhalen, televisiereeksen, liedjes, toneeltjes, enzovoort allerlei bijkomende avonturen uitgewerkt met die figuren. Soms leidde dit tot nieuwe gebruiken of woorden die meegenomen lijken te worden of aan de magneet blijven kleven (zoals bijvoorbeeld de introductie in Vlaanderen van de naam "Slecht Weer vandaag" voor het paard van Sinterklaas, wat kan gerelateerd worden aan het succes van de televisiereeks Dag Sinterklaas, waarvan de jaarlijkse uitzending zelf een traditie geworden is)

Van streek tot streek konden ook de rituelen anders evolueren. In Vlaanderen domineert het idee dat Sinterklaas een figuur is die tijdens de nacht in de huiskamer (eventueel via de schouw als die er nog is) geschenken en snoep brengt, op 6 december of in de (weekend)dagen ervoor. In Nederland wordt sterker de nadruk gelegd op sinterklaasavond (5 december) waarbij mensen (ook volwassenen) in het gezin of de vriendenkring aan elkaar geschenkjes geven in naam van de Sint. In Nederland kwam een

pakjesavond, vaak met lottrekking, in de steden in gegoede kringen al in de 19de eeuw voor en in de 20ste eeuw verspreidde dit gebruik zich naar andere lagen van de bevolking.

In de 19de eeuw hebben volkskundigen creatief allerlei bijkomende verhaalelementen aan de Sint-figuur toegevoegd, waarbij ze een brug probeerden te suggereren naar een oeroud, voorchristelijk verleden. In het geval van Sinterklaas werd met veel fantasie zowel de Sinterklaasfiguur als al zijn attributen terug geprojecteerd naar een mythisch Germaans verleden. Dit leverde dan vergelijkingen met Wodan en zijn paard Sleipnir op. In de hedendaagse etnologie wordt dit echter zeer sterk genuanceerd of als niet bewijsbaar afgewezen of net als een toegevoegde traditie bestudeerd.

Kinderbisschoppen, onzichtbare fantasiefiguren en andere bronnen

Voor een mogelijke invloed van oud-Germaanse elementen in het feest van de Sint zijn er dus geen overtuigende bronnen. Bij het zoeken naar oudere (inspiratie)bronnen is er, veel overtuigender en op basis van bronnenmateriaal, gewezen op de verering van de heilige Nicolaas in laatmiddeleeuwse kloosterscholen en de ontwikkeling van diverse rituelen daar. Hierbij gaat het vooral om omkeringsrituelen (zottenfeesten, ezelsmissen, ...) , waarbij in december voor één dag de rollen werden omgekeerd. Een koorknaap of leerling werd voor één dag, vaak Onnozele Kinderdag (28 december), tot bisschop of abt gekozen en mocht samen met anderen medeleerlingen de boel opstellen zetten, zich laten bedienen en nep-misvieringen organiseren. Dit is in de Nederlanden in tal van 14de-, 15de-, en vroeg-16de-eeuwse bronnen gedocumenteerd. Hier zijn sterke familiegelekenissen met het fenomeen van "koning voor een dag"/"de koning drinkt", wat vaak met Driekoningen geassocieerd is. Door heel even ritueel de rollen om te keren, werden overigens de gebruikelijke orde, de "normale" hiërarchie en de geschreven en ongeschreven spelregels die de rest van het jaar toegepast werden, net ingeprent. Daarnaast is een bijzondere variant gedocumenteerd in Noord-Frankrijk vanaf de 13de eeuw waarbij men de patroonheilige voor kinderen op zijn naamdag letterlijk opvoerde in een toneelspel (mirakelspel) voor de leerlingen van kloosterscholen. De "heilige" kon dan ook uit zijn rol stappen en de ijverige leerlingen met geschenken en aanmoedigende woorden belonen en luie leerlingen vermanen het beter te doen.

In de meeste gevallen prefereerden de leerlingen toch de ruigere variant waarbij ze het zelf voor het zeggen hadden en even commentaar mochten geven op hun leraars en oversten. Bovendien konden ze ook in de buurt hun tijdelijk gezag laten gelden. Zo zag men dat de scholieren of kinderen als verklede bisschoppen, met Nicolaas als patroon, de straat opgingen en bedelden om geld of drank. De jongeren zorgden zo zelf wel voor lekkers en (afgedwongen) geschenkjes. Dit verliep volgens het (nu vooral vanuit Halloweenverhalen bekende) "trick or treat"-principe, waarbij wie niets gaf problemen kon krijgen. Vanaf de middeleeuwen en zeker tijdens de reformatie en contrareformatie werd, vaak tevergeefs, getracht via allerlei verbodsbepalingen om dit onder controle te krijgen. In meer gegoede huishoudens in steden in de Nederlanden probeerden huisvaders en -moeders dit te kanaliseren, door kinderen uit te nodigen niet hun schoenen aan te trekken en zelf op pad te gaan die avond om lekkers te verzamelen maar een schoen te zetten en te wachten op een geheimzinnige hand (Sint-Nicolaas) die 's nachts lekkers kwam brengen. Verder werden in gilden en

broederschappen die de heilige Nicolaas als patroonheilige hadden gekozen, naast missen en processies ook feestmaaltijden georganiseerd. Ook dit probeerden de kerkelijke en in hun kielzog wereldlijke overheden telkens opnieuw te reguleren, eveneens met weinig succes. Wel werd in gezinnen de Sint-Nicolaasfiguur regelmatig als een-stoute-kinderen- straffende boeman opgevoerd in verhalen voor kleine kinderen, als afschrikwekkende stok (staf) achter de deur om hen tot gehoorzaamheid en goed gedrag aan te zetten.

Het motief van “zelfbediening” of agressieve bedelrituelen van jongeren onder de dekmantel van Sint-Nicolaas of Drie koningen bleef tot in de 19de eeuw sterk aanwezig en kleurde sterk dit feestseizoen, zeker op het platteland maar ook in de steden, zowel in de Oude als de Nieuwe Wereld. De uitvinding en verspreiding van Santa Claus maar ook van andere, aangepaste geschenkenbrengers (inclusief de Sinterklaasfiguur die in de 19de eeuw door Schenkman op punt gesteld was) mag als een bewust tegenoffensief beschouwd worden tegen die praktijken en al te levendige jeugdcultuur. In plaats van verkleed als Sint-Nicolaas of andere heilige, in groep op straat van deur tot deur eten en drinken te gaan opeisen, werden jongeren verwacht zich aan de haard braaf te onderwerpen aan het oordeel van de onzichtbare (volwassen) sint. ‘Makkers staakt uw wild geraas’, kan op meer dan één manier uitgelegd worden. De huiselijke viering van geschenk”heiligen” (kerstman, sinterklaas, etc.) werd in de periode 1750-1850 en daarna vanuit de hogere stedelijke burgerij sterk gepropageerd om het sinterklaasfeest te 'beschaven', er de “wanordelijke” engel uit te halen en het om te vormen tot pedagogisch instrument. Het feest werd gebruikt om kinderen aan te sporen tot hard werken op school en tot gehoorzaamheid aan de ouders of leerkrachten in ruil voor een beloning van sinterklaas. Luiheid werd gestraft.

Hierbij kwamen de oude verhalen en legenden, die verwezen naar kannibalisme, bruidschatten, belaagde huwbare maagden, foute handelaars en herbergiers, rondreizende studenten en prostitutie minder van pas. De versie van het Sinterklaasverhaal die in het prentenboek van onderwijzer Jan Schenkman werd gepresenteerd was veel bruikbaar om mee aan de slag te gaan. Hierbij hoorden nieuwe verhaalmotieven zoals de aankomst van Sinterklaas uit Spanje (waarmee de band met de oude verhalen over hoeren, maagden en gepekelde kinderen uit het Oosten/uit (het huidige) Turkije werd doorgeknipt), de intocht in de stad, bezoek aan de school, pakjesavonden, een zwarte knecht, ... Alles mooi verbonden met kleurrijke plaatjes en teksten.

Zo verscheen vanaf de late jaren 1840 de figuur van een zwarte knecht (die in de agressieve bedelrituelen in Duitsland als duivels figuur en als ideale vermomming in bedelrituelen wel voorgangers had, maar dan meestal niet in een knechtenrol) in kinderboeken in het Nederlands: een blijver tot op de dag van vandaag (al wordt daarover momenteel, vooral in Nederland, de discussie volop gevoerd). Het Sinterklaasfeest dat zo uitgekristalliseerd raakte, maakte snel furore in de hogere kringen en verspreidde zich tussen 1850 en vandaag in steeds bredere lagen van de bevolking. Terwijl de geschenkenbrenger in Nederland en Vlaanderen lang onzichtbaar gebleven is, verspreidden de afbeeldingen van Sinterklaas à la Schenkman zich steeds meer. Er doken ook, zeker in de grootwarenhuizen en geleidelijk ook in scholen en elders ook (hulp)sinterklazen en dito pieten op die zich naar het beeld dat in het midden van de 19de eeuw op punt gesteld was, gingen (ver)kleden.

Ook de aankomst per schip of de intocht te paard werd effectief opgevoerd of uitgebeeld, in Amsterdam, Antwerpen en vele andere steden en dorpen.

De toe-eigening van (elementen van) het sinterklaasfeest in de feestcultuur van leden van families die de voorbije veertig jaar uit Marokko en ...Turkije in Nederland en Vlaanderen zijn komen werken en wonen, voegt weer een nieuwe episode aan dit verhaal van volkscultuur toe. Die voortdurende beweging past ook bij een dynamische opvatting van concepten zoals traditie of cultureel erfgoed, in het bijzonder immaterieel cultureel erfgoed. Het loslaten van de UNESCO-conventie voor de bescherming van immaterieel cultureel erfgoed (17/10/2003) op dit immer evoluerende ritueel en verhalencluster kan weer een nieuwe (internationale) episode van onderhandeling, beïnvloeding, beeldvorming, beleving, continuïteit en veranderingen inluiden.

Centripetaal en centrifugaal: Sint-Nicolaas als legendarische smeltkroes

Over het echte leven van Nicolaas ("Circa 270?-“circa 342?"), een figuur die in het begin van de vierde eeuw bisschop van Myra in Klein-Azië (nu Zuidwest-Turkije)) zou zijn geweest, zijn er weinig of geen eigentijdse bronnen beschikbaar. Het is wel duidelijk dat deze figuur als een soort van magneet allerlei verhalen aantrok: een hele reeks legenden ontwikkelde zich. Bovendien waren er ook andere geestelijken die de naam Nicolaas droegen de volgende eeuwen actief, zoals de abt van een klooster in Sion in de 6de eeuw, paus Nicolaas I of Nicolaas van Tolentino. Hun belevenissen en eigenschappen raakten vermengd tot een verhalenschat over een soort super-Nicolaas. De veronderstelde sterfdatum (niet geboortedatum!) van de Nicolaas uit Myra werd vastgelegd op 6 december.

Vanaf de zesde eeuw werd hij als heilige vereerd in het Byzantijnse Rijk (waarbij een verhaal over het redden van drie van hoogverraad beschuldigde generaals onder keizer Constantijn een belangrijke rol speelde) en later ook in de Grieks-Orthodoxe kerk (met bijzondere verspreiding in Rusland). Vooral nadat zijn veronderstelde relieken in de elfde eeuw (1087) werden meegenomen of "ontvreemd" en in Bari (Italië) waren ondergebracht, verspreidde de verering van de heilige Nicolaas zich over heel West-Europa. Hierbij bleef de verhalenmagneet volop werken. De talloze wonderverhalen die uitgevonden of uitgewerkt werden, maakte Nicolaas tot beschermheilige van allerlei corporaties en andere groepen in de samenleving (zeelieden, handelaars, ongehuwde vrouwen, kinderen, enz.).

De legende dat hij drie scholieren of studenten weer levend maakte nadat ze door een slager waren geslacht en in een pekelvat waren gestopt voor menselijke consumptie, maakte hem tot de beschermheilige van kinderen en studenten. Het verhaal dat Nicolaas drie huwbare meisjes redde van het noodplan van hun vader (die hun bruidsschat niet kon betalen) om hen via prostitutie te lanceren in het leven, maakte hem tot bemiddelaar voor ongehuwde meisjes én hoeren. Hij redde de meisjes door drie keer 's nachts een zak met goud door het raam te werpen, om zo toch een bruidsschat te bekostigen. Allerlei verhalen over het redden van schepen op zee maakten Sint-Nicolaas tot ideale patroonheilige voor schippers. Legendes over bijna foutgelopen graantransporten over zee, over betrouwbaarheid van afspraken tussen handelaars en transporteurs, of over mogelijke fraude met voedingsproducten maakten hem tot een geliefde heilige voor handelaars en bakkers Dit bracht met

zich mee dat hij als patroonheilige en dus bemiddelaar werd vereerd – en afgebeeld – in vele kapellen en blazoenen van ambachten, gilden en andere groepen.

Deze mondeling overgeleverde legendenschat werden in de loop van de middeleeuwen ook schriftelijk vastgelegd in heiligenlevens (*vitae*) en in verhalenbundels. Een bekend voorbeeld waar verschillende legenden en verhalen over heiligen werden samengebracht is de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (1228-1298) uit de 13de eeuw. Via schilderijen of op bedevaartsinsignes konden scènes uit die verhalen de volgende eeuwen ook verspreid worden. Na de introductie van de boekdrukkunst op het einde van de 15de eeuw konden de heiligenlevens en compilaties zoals de *Legenda Aurea* nog veel breder verspreid worden. Vanaf het midden van de 19de eeuw speelde het effect van de drukpersen in het geval van Sinterklaas voluit. Het fraai geïllustreerde boekje van Schenkman en de door onderwijzers en artsen uitgevonden Sinterklaasliedjes konden zo in steeds ruimere kring furore maken.

Van “sterke verhalen”, “volksdevotie” en “trick or treat” tot “domesticatie” en “commercie”

Samengevat. Het verhaal van Sinterklaas en van zijn alter ego Sint-Nicolaas is een schoolvoorbeeld van hoe het principe van een verhalen- en beeldenmagneet werkt en hoe die vervolgens een eigen leven kan gaan leiden. De Sint die vandaag in de media, supermarkten, scholen en huiskamers bekend is, is vooral een uit de hand gelopen variatie op het model dat in de 19de eeuw uitgekristalliseerd is. Oudere verhaallijnen leiden ons zowel naar de omgekeerde wereld van de kinderbisschoppen en naar de “trick or treat”-rituelen (en bloeiende jeugdcultuur) uit het verleden als naar vormen van heiligenverering en volksdevotie en naar de verhalenmotieven in legenden, zoals die onder meer in de middeleeuwen verzameld werden. De “domesticatie” van het Sinterklaas-ritueel in burgerlijke gezinnen en scholen in de 19de eeuw was een belangrijke episode. Daarbij werden de oude, al te spannende legenden over bisschop Nicolaas uit Myra minder geschikt geacht. Om diverse motieven bleken zowel een vage Germaanse oorsprong als nieuwe verhalen over een voorzichtig sanctionerende Sint die met een stoomboot, paard en zwarte knecht uit Spanje kwam naar scholen en ordelijke huisgezinnen veel nuttiger. Het verhaal blijft (gelukkig) evolueren, nu we op de vooravond van een “immaterieel cultureel erfgoed”-episode staan.

Dr. Marc Jacobs

Directeur van Faro, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed